

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Band: 97 (1984)

Artikel: L'entschatta dallas partidas grischunas el spieghel dalla pressa 1830-1860
Autor: Collenberg, Adolf
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-234910>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 19.10.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

L'entschatta dallas partidas grischunas el spieghel dalla pressa 1830–1860

da Adolf Collenberg

Referat tenius el ravugl dalla HAGG ils 7-2-1984

Ei fa plascher a mi d'astgar presentar a Vus ils resultats dalla lavur sur d'in tema che stat tier nus ord divers motifs plitost ell'umbriva dalla scrutaziun. Il temps da sefatschentar pli intensivamein cun la historia da nossas partidas para a mi dad esser madirs. Jeu haiel buc el senn da far cheu politica sut pretext historic – ina reproscha che vegn fatga mo memia spèrt en quei connex. Sco tier mintg'èr sto era tiel tema da quasera vegnida fatga igl emprem la lavur da maun avon ch'il scrutatur – interpret sappi emplunar las monas sil chischnè dalla scienza. Aschi lunsch essan nus aunc buc.

Mias expectoraziuns sebasan exclusivamein sin fontaunas schurnalisticas da 1830–60, v.d. la *Churer Zeitung (CbZ)*, *Bündner Zeitung (BZ)*, *Neue Bündner Zeitung*, *Die Rheinquellen*, *Der Liberale Alpenbote*, *Il Grischun Romontsch*, *Igl Amitg dil Pievel I, II*, *Il Romontsch I, II*, *La Nova Gasetta Romontscha I, II (NGR)*, e quei aschilunsch sco ellas cuntagnan indicaziuns concretas sur da partidas e fracziuns politics en nies cantun.

Ei setracta cheu buca dad intercurir minuziusamein eventualas fundaziuns da partida – quei lubeschan mias fontaunas buca. Leutier drova ei ina basa pli lada, fontaunas pli precisas e multifaras. Quei ei semussau claramein en in auter connex.¹ La pressa che era leu ina fontauna denter autras ei cheu la suletta. Mia vesta unilateralala ei pia vulida.

Eis ella era scientificamein responsabla? Tenor miu meini gie, e quei ord plirs motifs.

1. Sco in garnin el zuolc dalla scrutaziun dallas partidas.

¹ Mira Adolf Collenberg: Die de Latour in der Bündner Politik des 19. Jahrhunderts. Diss Freiburg i. Ue., Europ. Hochschulschriften III/158, Bern 1982.

2. Las partidas d'ozildi secapeschan sco tschentas da transmissiun denter stadi e pievel suveran. Gest quei fatg che secapescha oz da sesez era – sco nus vegnin aunc a veser – il «scandel» dad ier. Las partidas han stuiu progressar sin stentusa via avon che saver empalar cun effect calculabel e cuzzeivel las decisiuns dil suveran. Avon 1860 ei quei buca stau il cass el Grischun. La reproscha dad esser adherent dad ina partida saveva esser da donn per in candidat. Ins datgi ils sequents terms: partida – partischont – partisan! Els muossan a nus ch'ei ha veramein scopo da flancar la scrutaziun da nossas partidas cun intercurir la tenuta dalla pressa sco caldera da meinis e punct d'orientaziun.
3. Sche nus tergein milsanavon en consideraziun che veras personalitads politicas gaudan gronda suatientscha era ord las retschas (pli u meins serradas) dad outras partidas, e ch'ei reussescha el Grischun mo mala-mein da far ord adherents commembers da partida, lu survegnan quels fatgs ina plausibla dimensiun historica enten quei che nus tractein el sequent. En quels treis decennis valeva pli u meins la sequenta devisa: Igl εμπrem igl um, lu ils interess locals, lu la partida. Tagliei buca giu il tgau a mi sch'jeu simplificheschel zatgei el detagl fetg cumplicau. Ils mussaments pro ni contra fussen in ver progress per la scienza – e pratica. Zaconts paucs sai jeu presentar, la lavur gronda ei denton aunc da far.

Suenter quellas remarclas preliminaras vulein nus secunvegnir ella suandonta damonda:

Tgei ei ina «partida», tgeinins ein ses elements, tgei sia mira?

Il «Bundesblatt» 1854, I, 491 di il sequent: «Partidas, uniuns e pressa ein unidas stretgamein. Uniuns e pressa ein ils mieds, dals quals las partidas sesurveschan per influenzer il meini public e per victorizar tier elecziuns e votaziuns».

Tenor Gruner² ein partidas «organisaziuns politicas che rimnan en lur retschas adherents cun intenziuns (Gesinnung) ed interess analogs, per influenzer la formaziun dalla voluntad politica dil pievel, seigi tier elecziuns ni votaziuns ni entras operar per la formaziun da meinis.»

Quei ein ils criteris, vid ils quals nus miserein formaziun, grad d'organisaziun, mieds ed activitad 'partischonta' duront ils treis decennis 1830–60 el Grischun.

² Erich Gruner: Die Parteien in der Schweiz. Bern ²1977, p. 11.

Il svilup dallas partidas el Grischun

La naschienscha da partidas sco reuniun organisada dad umens da medema tenuta politica vegn descretta 1830 sco in fenomen che vala buca pil Grischun [BZ 1, 1830]. Las decisiuns politicas crodien cheu denter ils pols «moviment» e «perseverar». Il spért dil temps (1830) seigi quel dil «moviment». La schientscha dad esser el tact cun quei spért giudicaus «progressivs» caracteriseschi il sentiment dils liberals. Tuts umens dil moviment sesentien parentai da spért e direcziun.

Mo negin para – silmeins tradeschan las gasettas nuot – dad haver ugliau ils spérts politicamein parentai tier la fundaziun d'ina partida. Fundaziuns e cumbats da partidas – quei vegn avon autro, ins prenda enconuschientscha da tals eveniments e descriva els ord distanza d'aspectatur [BZ 18, 1830], sco per exempel l'uiara dalla burschuasia liberala encunter la monarchia en Frontscha. Ils Grischuns – manegia la «Bündner Zeitung» – hagian negina raschun da s'inquietar ni dad haver tema dal spért progressiv dil temps, essend ch'ins hagi da cumbatter tier nus «ni stans privilegiai illegalmein ni ina constituziun catschada a dies.» Ins stoppi denton far frunt al radicalissem cun siu spért revoluziunari sco era al spért digl immobilissem che vegli conservar en stadi e societad relaziuns survividas [ibid.]

En quei connex ei la brev d'in observatur giu dalla Surselva interessanta. Lien vegn relatau d'in priedi dad in plevon ord l'aulta Surselva [sur Sassiala?]. Quel hagi avertiu sia pleiv dil spért da discordia, disuorden e partischontadad, numnonnd quel la fontauna da tuts mals [BZ 9, 1831].

Aschi innocenta sco ina tala admoniziun generala para a nus oz: 1831 ha ella caschunau in terribel fraccass. Ils protestants e progressists han interpretau ella sco polemica clericala encunter la politica reformistica dalla regenza ed els han seschau quietar pér suenter che las autoritads dil cumin dalla Cadi ein sedistanziadas ufficalmein en ina brev alla regenza cantunala da talas «faulsas invenziuns» e «tschontschas malignas». [Publ. en BZ 15, 1831; mira era ChZ 30, 1831]

En nies connex ein duas constataziuns d'impurtonza:

1. Il clerus catolic vegn sco stan classificaus gia fetg baul sco conservativs.
2. La naschienscha dalla clischa dalla «Surselva nera». Ch'ins ha cheutras fatg entiert als Sursilvans silmeins avon ils onns 1870/80, ei prest se-

mussau – jeu regordel Vus vid la tenuta dils Sursilvans catolics durant il temps dalla Ligia privata e vid lur tenuta fetg progressiva viers la megliuraziun da scolas e vias, la constituziun federala dils 1848 e la cantunala dils 1854!

Lein returnar als onns trenta. La tema ch'ils Sursilvans marschasien cun crusch e cafanun giu Cuera ei semussada sco nunfundada. El Grischun regeva profund ruaus, daferton ch'ils auters cantuns vegnevan scarpai dal spért da partida e scurlai da culps publics.

Nua che negin cumbat da principi per ina nova fuorma da stadi e societad ha liug sesviluppesch partidas politicas (organisadas) mo vessamein e cun retard. Quei era il cass el Grischun. L'aristocrazia predominonta ni surpussenta era vegnida eliminada tras las dertgiras nauschas dil 18avel tschentaner (Tusaun!) ni sil pli tard en consequenza dil culp public malgartiau dils 4 da schaner 1814. Ella ei buca pli serecuvrada, ed ils aristocrats che han suenter 1814 anflau la via anavos alla tribuna politica han fraternisau cun las ideas reformisticas. Entgins dad els audan tiels pioniers dil svilup sin differents camps: scola, vias da transit, refuorma digl uorden da dretg e dertgira etc.³ Il Grischun cun ses cumins, ina aristocrazia aviarta pil progress e sia sontga suveranità da vischnaunca haveva els onns trenta buca basegns da schar instruir enzatgi democrazia. Il cumbat da principis ha anflau in ventil mo en damondas da detagl. «Il pievel grischun haveva capiu», scriva la «Churer Zeitung» [25, 1834], «che scadina revoluziun (Umsturz) fussi stada in pass anavos.» Ins drovi haver neginas resalvas enviers la refuorma dalla constituziun.⁴

Tut sebasì cheu tier nus sin la veglia dil pievel suveran, seigi carschiu organic, aschia ch'ils extremists seigien buca da temer sco era buca il collaps dil stadi [ChZ 25, 1834].

Essend che las gasettas relatan nuot da fundaziuns da partidas avon 1835 vulein nus empruar da silmeins anflar ora nua che lur simpatias schain.

La «Bündner Zeitung» [31, 1831] sefa ferma per il «Juste milieu», v.d. la via miez. Ella vul denton buca che quella via miez vegni malcapida el senn da mediocradad, nundecididad, mobein sco politica nun-

³ Mira BZ 35, 1832; Robbi: Die Standespräsidenten und Vicepräsidenten des Kantons Graubünden. Chur 1922.

⁴ Midar igl artechel 34 dalla constituziun cantunala, v.d. la clausula che pretenda 2/3 dalle vuschs per reveder la constituziun en favur dalla sèmpla majorità. Mira Liver, P.: Die Graubündner Kantonsverfassung des Jahres 1854. Chur 1954. p. 22 ss.

partischonta e prudenta. Cul prudent politicher dalla via miez cumpareglia nies schurnalist – cun in’egliada sils cantuns vischins – ils tgaus scaldai liberal-radicals, che opereschien, sco el di, mo cun inflammar las pissiuns e cun mieds che resistien buca ad ina analisa nunpartischonta.

Ord quei artechel seresulta ina ferma aversiun viers partidas sco organisaziuns da cumbat politic. Ellas vegnan identificadas cun disvari e discrepanza. In tal spért ed agir partischont duei – silmeins el Grischun – vegnir surmuntaus ni evitaus entras l’idea che tuts reformeschien ord entelgientscha quei che fa da basegns. Entelgientscha e prudientscha politica da tuts duessan render danvonz las partidas politicas gia dall’entschatta enneu. (Quei tuna sco ord il «Contrat social» da Rousseau!)

Era la «Churer Zeitung» [16, 1832] observa 1831/32 attentamein il cumbat da partidas els cantuns vischinonts. Mo era ella fastisescha nuot semegliant tier nus – anzi in pacific in sper l’auter da spérts da «movement» e «persistenza [era BZ 78, 1832]. Als adherents dil «Juste milieu» renfatscha ella dil reminent ch’els veglien far endretg a tuts e vegnien cheutras sprezzai da tuts. La decisiun ord la mongia seigi lur program e lur via meini ord manco da mira al naufragi. Sis onns pli tard ei era la «Bündner Zeitung» da quei meini: la «Via media» seigi nonsens, ses adherents ina mischeida senza colur [BZ 91, 1838].

La resistenza encunter il spért da partidas udeva all’entschatta dils 1830 era tiel program dils pli aults exponents politics dil Grischun. En siu plaid d’avertura dil Cussegl Grond deplorescha il «Bundspresident» St. v. Pestalozzi 1832 il spért fracziunistic ella Svizra, quei «spért da cugliuneria che smanatscha tut cun revoluziun». (Separaziun da Basilea-marcau/tiara!)

Per cletg hagi il pievel grischun adina demussau pauc senn per midadas anetgas, aschia che era il cumbat denter moviment e persistenza seigi moderaus [ChZ 49, 1832; BZ 57, 1832].

Il cumbat per *la dissoluziun digl Uestgiu dubel da Cuera – S.Gagl* els anno 30 viaden ha drizzau l’egliada dils politichers sin in camp che ha promoviu era tier nus la genesa da partidas cun profil confessiunal: sil problem dalla relaziun denter stadi e baselgia.

Denton: la dispeta pervia dil Uestgiu dubel ei vegnida lugada culs mieds ed arguments dil «Staatskirchentum» tradiziunal e buca tractada sco cumbat da principis da character politic-confessiunal ni statal-laicistic, essend ch’ils protestants han la finala surschau als catolics da sligiar quei problem.

Ina bilanza entuorn 1835 muossa tenor nossas fontaunas

– la pressa – il sequent maletg:

1. Ei dat aunc neginas partidas el senn dad ina representaziun organisada e cuzzeivla dad interess politics.
2. Ei dat aunc neginas partidas che seprofileschan e seporschan sco tschentas da transmissiun denter pievel e stadi.
3. La pressa sedistacca da tuts moviments da quei gener e sustegn neginas partidas, s'exprima denton aviartamein en favur dil spért dil «moviment», v.d. en favur da refuormas.

Ina certa polarisaziun dallas posiziuns sefa valer suenter 1835, numnadamein en connex culs Artechels da Baden che han era mumentau ils Grischuns. En las gasettas cumparan las empremas massivas attaccas sin l'immunitad dil clerus e plogns encunter ils «stucs clericals» giud scantschala. Il stan exempt clerical duei vegnir dismiss, essend ch'el «s'oppona cun tuttas forzas al megliurament da nies stadi». Quei pretenda ina vusch ella «Bündner Zeitung» [33, 1836]. Al clerus, specialmein al catholic, vegn renfatschau hostilitad enviars la scolaziun.

Cheu vegn mess il cunti vid ina damonda che ha polarisau els onns 1840 sco buc in'otra las concepziuns. Ella secloma: *tgi duei educar la giuventetgna* – il stadi ni la baselgia? Tgi duei haver la survigilanza generala sur dallas scolas – il stadi ni la baselgia? Quei cumbat ei vegnius decidius, suenter diras battagliais denter stadi, baselgia e vischnauncas suveranas, enteifer in decenni en favur dil stadi cun la fusiun dallas scolas cantunalas 1851 sco punct culminont. Pil mument vulan ils schurnalists denton aunc saver nuot da (fundaziuns da) partidas. Tuttas noziuns da partidas seigien sco tut spért partisan import jester ed il Grischun duei sedeliberar da tal [BZ 26, 1835].

Il temps per las partidas pareva malgrad talas defensius dad era semadirar plaunet tier nus, sco in'annlisa dil spért politic dil Cussegl Grond da 1838 ella «Bündner Zeitung» [62, 1838] demuossa. Ina separaziun precisa dallas direcziuns seigi difficila, ha ei num, perquei ch'il Cussegl Grond presenti in profil senza unitad. Siu spért politic semovi en zun differentas direcziuns e fracziuns. Dils pols aults enneu, dil dretg e seniester, suffli in vent plitost conservativ, aschia che quel da tempra anzi liberala ord il miez hagi breigia da seprofilar e stoppi d'ordinari agir modificau. «Sapienti sat.»

Cun quella aschunta finala surlai il schurnalist a nus dad anflar ora,

schebein el manegi la derivonza geografica dils deputai ni la topografia politica dalla sala dil Cussegl Grond.

Essend ch'jeu dun la preferenza all'emprema interpretaziun – senza pretender infallibilitad! – vi jeu drizzar mia eglia da silla Surselva, nua ch'ils binaris dil svilup dallas partidas ein vegni mess en posiziun.

Las attaccas massivas neu dallas gasettas da Cuera encunter il clerus en fatgs da scolaziun ein era vegnidas sustenidas entras la gasetta latourica, il «Grischun Romontsch» [25, 28.8.1837].⁵

Il clerus sursilvan ha sina quei clamau capetel grond e decidiu da fundar ina gasetta catolica da tenuta liberal-conservativa, igl «Amitg della Religiuin e della Patria» sco cunterpeisa dil «Grischun Romontsch» (s'entelli en fatgs ecclesiastics e religius).

Cheu vegnan – per l'empremaga el Grischun – conturas d'ina organisaziun da tempra da partida veseivlas, essend che nus havein en in relativ stretg intschess duas partidas en opposiziun e mintgina cun ina atgna gasetta sco vehichel da siu meini politic. Malgrad lur opposiziun savein nus denton buca discuorer da partidas el sura definiu senn (Gruner). Quei semuossa gia dus onns pli tard, cura che las duas gasettas vegnan fusiunadas, daventond la «Nova Gasetta romontscha», in feagl da tempra liberal-moderada.⁶

Lein returnar a Cuera.

Sco gia 1838 eis ei era 1839 semussau praticamein nunpusseivel da descriver exact l'urdadira dil Cussegl Grond. La raschun? Ella nievelegida legislativa sesevan mo $\frac{1}{5}$, 'vegls'. Cun in tun bunamein resignau remarca la «Churer Zeitung» ch'il caracter politic dil Cussegl Grond seigi «plitost l'ovra dalla casualitad che d'in principi empalont». Pli ch'in pèr generalitads ruschnan buc ord la plema agl observatur dalla scena. El remarca ch'ei detti el Cussegl Grond, sco dapertut, menaders ed en lur umbriva ils menai. Partenent quels menai sappien ins buca propi sch'els suondien ils segns dils menaders da partida ni la bandiera da partida.

Strusch ha nies schurnalist schau mitschar ora las noziuns «partida», «bandiera da partida», e cheutras schau percorscher ch'ei detti zatgei aschia tier nus, prend'el anavos tut schend: «A nus para ei che tier negin e negliu regi unitad sur dalla vera muntada da tals cavazzins. Ultra da quei

⁵ Detagls mira A. Collenberg: Die de Latour von Brigels, p. 122–127.

⁶ Remarca dalla ChZ 1, 1840 leutier: «Der Grischun Romontsch dient dem Liberalismus oder selbst Radikalismus (verstehet sich aber immer nur *ausserhalb* unserer Kantons Grenzen), die andere, der Amitg . . . dem Stabilitätsprinzip und dem Katholizismus.»

ston ins saver: nus Grischuns essan in summa empau agens e seschain nuota stuppar aschi lev tenor gust da mintga schinum nau publicist en truchets politics (politische Meinungs-Schubfächer). Tals pon bein cunvegnir als da Paris ed a lur docilas schemias en autras tiaras (forsa era en enqual cantun svizzer [sic!]), mo buca a nus vegls republicans retics. Per quei vulein nus porscher a nos lecturs entgins exempels che duein representar circa las classas principalas da nos deputai.»

Dad uss naven plaida el buca pli da 'partidas', mobein da «characters politics». Quels seigien: il politicher dil moviment per tut prezi, quel dil moviment moderau (bedingt), il liberal ord il pievel, igl opposiziunist conservativ ed il deputau da negina color politica [ChZ 58, 1839].

Dad organisaziuns dallas differentas gruppas tegn la «Churer Zeitung» in summa nuot ed excloma: «Naven culs pernizius cumbats da partida» ella Confederaziun. «Che tuts burgheis daventan dad in meini sur dalla fuorma e l'essenza dil stadi ei nunpusseivel e dil reminent gnanc giavischeivel. Il fracziunissem che regia denton dapi 10 onns en nossa Confederaziun ei in mal che consuma la fin finala il pli ferm stadi. Gest quei fracziunissem eis ei che lavaga, tschuffrogna ed impedescha scadin ver svilup e fa cheutras ir a piarder egl exteriur tut respect viers nus. E quei fracziunissem ha la Svizra dad engraziar gest a quels che la 'Bundeszeitung' presenta a nus sco part dalla partida liberala» – [ChZ 79, 1839] s'entelli, ils radicals.

Jeu hai allegau sura, ch'il cumbat per ni encunter la scola statala hagi promoviu la naschientscha dallas partidas. In ferm impuls programmatic ei era sortius dils *cumbats dils radicals encunter las claustras* en entgins cantuns svizzers. Leu seigien, tenor la «Bündner Zeitung» [92, 1842], aristocrats e gesuits seuni encunter il stadi liberal. Aunc dapli: in cumbat da dimensiun europea regi denter ils ultramontans ed il stadi burgheis laicistic. «Gia tonschan ils fils dallas intrigas dalla partida romana tochen el Grischun che ei staus schanegiaus tochen dacheu dil fughem dils gesuits.» Ins stoppi alzar las armas per la lutga cun las «pussonzas dalla stgiradetgna», e la megliera ustonza encunter quellas seigi «la multiplicaziun e megliuraziun dallas scolas» [BZ 92, 1941]. Quei tuna sco in appel da reuniun dallas forzas liberalas en favur dalla scola burgheisa. El medem senn ha 1840 gia la «Nova Gasetta Romontscha» remarcau che «tuts christgiauns raschuneivels (seigien) della partida liberala» [NGR 42, 1840]. Tiels malraschuneivels dumbra ella ils aristocrats ed ultraradicals che veglien far meisa schubra per silsuenter saver realisar il temps dad

aur tenor lur gust. Als prers e signurs reproscha ella da vuler tener il pievel en stgiradetgna spirtala per saver persecutar ton pli tgunsch lur interess egoistics.

All'entschatta dils onns 1840 vegn plidau pli e pli savens da 'liberal'. Ins haveva denton difficultads cun sia muntada precisa arisguard il Grischun.

La «Churer Zeitung» remarca en in artechel sur dil 'liberalissem': «Ins ha scret, tschintschau e secattinau ton bia sur dalla noziun 'liberal' ch'ins pudess tertgar ch'ei fussi nunpusseivel dad aunc dir zatgei da niev sur da quei predicat deificau, e che il meini public fussi gia daditg el clar surlunder.»

Quei constetti denton buc. La noziun seigi vegnida tschuffergnada entras numerus abus ed ins stoppi deliberar el da sia mascra per veser siu coc. Il liberal sedetti d'enconuscher entras la – ad el atgna – unitad da perschuasiun ed ovra tenor la maxima: «Vid mias ovras dueis vus enconuscher mei.» Libertad pretendi el buca mo per sesez, mobein laschi ella era als auters. Sin sia bandiera stetti scret: «Il liber plaid», ed el vegni buc a stuppar la bucca a quels d'auter meini. Liberalitad seigi buc ina damonda da bandiera, mobein ina tenuta [ChZ 104, 1842]. Al correspundent dil «Schweizerischer Republikaner» attestescha la «Bündner Zeitung» 1843 dad haver tuc ualti exact la noda cun sia constataziun ch'il Grischun hagi buca «partidas sco ils cantuns Turitg, Bern, Sogn Gagl ed auters cantuns regenerai», essend ch'ei detti cheu en general negin cumbat da principis. Sulettamein tier damondas che van propi sil dir muossien quels lur differenta urdadira e lur effect polarisont. Pil solit detti ei segiramein singuls che giudicheschien tuttas damondas politicas tenor principis fixs, «quels tals desistan denton da rimnar la massa entuorn sesez v.d. da fundar ina partida» [BZ 17, 1843].

Gruppaziuns localas che semeglian partidas seformavan entuorn ina questiun determinada, eran da pign cuoz e stretgamein cunfinadas, essend che mintga vischnaunca e regiun persecitava ses interess particularistics.

L'aversiun encunter las partidas dominescha era nossa pressa entuorn 1845 en vesta alla Ligia privata. La «Churer Zeitung» uglia ils Confederai da far fin culs cumbats da partida a pro dil cumbat dil dretg encunter igl entiert. Premissa seigi l'avischinaziun dils raschuneivels conservativs e liberals, lur ligia encunter ultramontans e radicals. «Il radicalissem», aschia la

«Churer Zeitung», «ha clamau igl ultramontanism che smanatscha nus cun turpegiusa sclaveria. Gie, Svizzers, Grischuns, quei ei nos inimitgs encunter ils quals nus stuein seunir. E nossa bandiera senumni ni conservatisssem ni liberalisssem, mobein sogn dretg e sontga libertad.» [ChZ 101, 1845]

In facit dalla tenuta dallas gasettas viers partidas organisadas dat entuorn 1845 il sequent maletg: In pievel raschuneivel e versaus ella politica sco el Grischun cun sia democrazia cumprovada da tschentaners enneu drova neginas partidas. Detg culs plaids dalla «Bündner Zeitung»: «Nus essan per il svilup, mo duvrein leutier neginas partidas.»⁷ [BZ 34, 1845]

Il pievel grischun vegni a reformar ord entelgientscha quei che fa da basegns. Las partidas scaldien mo ils affects e semnien discordia en pievel e politica cun lur perseguitar interess particulars [BZ 64, 1845].

La historia ha denton giu in auter plan culs Grischuns. Quei ch'ils schurnalists han giudicau da nunexistent tochen dacheu – ni buca vuliu veser – selai buca cuschentat 1846: l'existenza da partidas el Cussegl Grond.

Finalmein partidas, zatgei concret, pudeis Vus tertgar! Lein mirar, per buca sponder memia baul la broda, tgei che nossas gasettas relatan.

La «Churer Zeitung» presenta il Cussegl Grond da 1846 culs sequents plaids: «Sche quel che ughegia buca da snegar l'existenza da partidas era el Grischun prenda entamaun la gliesta dils deputai per classificar quels tenor partidas, lu sa el constatar ch'il liberalisssem en sias differentas nianzas – denter quellas principalmein il radicalisssem – ei representaus cun ca. 25 deputai ed il conservatisssem cun 32. L'appartenenza dad otg deputai ei nunenconuschenta. Priu il cass che in sulet da quels otg tegni culs conservativs, lu han lezs la majoriad.»

Aschi leds sco nus essan da finalmein haver enzatgei concret entamaun – la realiad vesa ora in tec auter. Ord il context seresulta quei claramein. Quellas proporziuns da vuschs reflecteschan buca la forza da partidas realas, mobein da fracziuns ch'ei seformadas pervia dall'instrucziun dils deputai alla Dieta federala arisguard il tractament dils gesuits ella Svizra! Pia in tipic cass da fracziun. Con labilas che talas fracziuns eran da gliez temps selai leger ord il fatg che nies schurnalist ei surstaus ordvart che la «partida» conservativa suttacumba ella plipart dallas

⁷ Aschunta: «Doktrinäre Spekulationen und radikale Umwälzungssucht machen bei uns gleich wenig Glück.»

votaziuns ed elecziuns. Siu manco da forza e success el Cussegl Grond resulti probabel dalla rolla mediativa da quella fracziun che semni malsegirtad en ses adherents e pericliteschi cheutras sia consistenza. «Il legn partenent (il manco da forza tier) las elecziuns (Standeswahlen) astgass haver sia sligiazion en in vegl fatg, numnadamein la munconza dad agilitad dils conservativs viers lur opponents. Ils conservativs crein, cun raschun, ch'ei seigi sut lur honor dad agir sut cozza. Mo, dian ils auters, far gliestas d'elecziun ei ina cunvegna perdunabla! Seigi sco ei vegli, talas cunvegnientschas enconuschevan gia ils antenats, e talas dat ei ozildi dapertut tier elecziuns e partidas, ella Svizra, Tiaratudestga, Frontscha, Engheltiara, dapertut e tier tut las fracziuns. Daco duessan buc er ils conservativs el Grischun tenor igl exempel daus da lur antipods astgar secunvegnir, tonpli che quella metoda ei secumprovada tier elecziuns? Nus cartein da saver che nossas nobilitads radicalas ein sespruadas da secunvegnir avon l'elecziun dil Cussegl Pign, daferton che quei ei buca stau il cass tier lur cunterparts – e prenmira, ei ha gidau! Nus savein buc exact, cartein denton che quei resultat hagi admoniu era ils conservativs da secunvegnir tier las proximas elecziuns cul resultat ch'igl exclusivissem radical ha stuiu suttacumber tier l'elecziun dils vicaris dallas Ligias e la Commissiun dils stans.» [ChZ 53, 1846]

Perstgisei quei liung citat, mo el ei en nies connex d'immensa impurtonza, lubescha el gie ina ualti precisa determinaziun dil svilup dallas partidas avon ils anno 1850.

1. La pressa registrescha la formaziun da fracziuns tenor 'ideologia' e/ni questiun pratica sco ina realitad, remarca denton el medem mument che lur 'giug', lur interacziun seigi muort munconza da scolaziun politica ed experientscha dils deputai buca transparenta.
2. Talas fracziuns – igl emprem scalem tier la formaziun da partidas – dat ei tier nus el Grischun sil pli tard 1846. Partidas ni fracziuns francadas el pievel dat ei aunc neginas.
3. La fracziun liberala/radicala ei seformada sco emprema, e sco reacziun seorganiseschan era ils conservativs.
4. La consistenza ei fetg pintga, silmeins tiels conservativs che ballontschan apparentamein aunc denter «moviment» e «persistenza». Quei divide la fracziun tut tenor la questiun ch'ei da dilucidar. Quei fatg selai dil reminent demonstrar fetg bein sil camp da scola.
5. Usitada ei gia la differenza che vegn fatga denter liberal e radical. Interessanta ei era quella che la «Churer Zeitung» fa enteifer la gruppa

conservativa schend: «En Svizra duei ei buca mo dar duas partidas semtgadas pil cumbat, la radicala e la catolica, era la conservativa duei separticipar cul medem anim al cumbat politic» [ChZ 41, 1846]. Ella fa ina differenza denter il catolicissem confessiunal, sc. ultramontanissem/gesuitissem, ed ils conservativs da principi e tenuta.

Era la «Bündner Zeitung» manegia 1846 ch'ei seigi uras dad urentar pli detagliadamein las partidas grischunas. «Dat ei partidas politicas tier nus?» sedamonda ella [BZ 3, 1846] per lu analizar la questiu da rudien. Pli baul, dat ella d'entellir, havevan las partidas in scopo extern: Cun tgi ch'ins vegli seunir era la questiu. 1830 havevan nus ina constituziun acceptada dil pievel. Revoltas fuvan pia buca necessarias. Differenzas da meini caschunava silpli la damonda, tgei refuormas che seigien necessarias e co ellas dueien veser ora. Per cumbats denter principis deva ei neginas raschuns. Las adaptaziuns ein succedidas pass per pass, en moda organica. Partidas ein buca seformadas en quei connex. «Malgrad quella realitad differenziavan ins tenor la posiziun en damondas da refuorma liberals e conservativs ni era numnai cheu tier nus, per in sbagl, aristocrats. Culs conservativs tenevan adina la Curia e la plipart dils catolics. Ils conservativs formavan negina unitad, mobein sedividevan tut tenor questiu en duas alas: l'ultramontana e la catolic-liberala. Las lutgas politicas sespleigan tier nus buca en fuorma da cumbat denter partidas organisadas – dad organisaziun gnanc raschieni . . . Mo singulas forzas semesiran sil camp da battaglia politic, mo la cumpilaziun da quellas forzas ad ina gronda forza agenta en massa ha buca liug tier nus.»

Pertgei buc? «Quei vegn impediun entras la midada annuala dallas suprastonzas da vischnaunca e cantun, principalmein dil Cussegl Grond. Mo tiels ultramontans san ins eventualmein plidar da 'partida'. Quels han lur organisaziuns, lur instrucziuns neu dalla Curia e persequiteschan consequentamein in plan. Ils conservativs s'allieschan cun els mo perquei che lur opiniuns secuarclan per ordinari» [BZ 3, 1846].

Quei exempel da tgeua organisaziun da partida suondant ussa era ils liberals, enstagl da semudergiar mintgin persuls. Denton: «Dalla entelgientscha duront e per ina sessiun (dil Cussegl Grond) resulta aunc negina partida» [ibid.].

Quella analisa tucca il coc. Interessant ei, che la «Bündner Zeitung» volva entuorn la sequenza dalla formaziun dallas fracziuns comparegliau culla «Churer Zeitung». Quei sedeclara tgunschamein. Per la BZ ein ils

conservativs ina schinumada «Weltanschauungspartei» che stat datier da baselgia e Curia che surveschan sco reservuar (Sammelbecken) organisatoric dils catolics. Quei vala denton expressivamein mo per ils ultramontans (mira sura) e tuttavia buca adina per tuts deputai catolics da quels onns che retschevevan buca senz'auter lur instrucziuns dalla 'Curia ni scantschala'. La politica da scola demuossa claramain quei fatg.

D'impurtonza per nus ei che omisduas gasettas constateschan el medem mument il medem: la formaziun da fracziuns e la differenza denter ultramontans e conservativs era tier nus. Fuormas pli consistentas tradeschan las fracziuns 1848 tenor la descripziun dalla fisionomia dil Cussegl Grond, dada dil «Romontsch» [26, 1848]. Quei onn eran tut ils representants dallas partidas che «fagevan canera per la Confederaziun entuorn» presents ella legislativa grischuna.

a) Ils radicals ni ultras: Quella partida ha «priu tier nus sia vera entschatta 1847 en las fatschentas della Ligia privata, e consista ord ina clica da giuvenasters senza practica e senza negina carriera; grad ord il cries vulan els s'alzar tut en ina gada tiellas emprimas plazzas cantonalas. Els dumbran 20–22 commembers.» Lur cumbat per principis liberals seigi viarcla per contonscher miras privatas.

b) La partida liberala consista ord «las Corypheas de nos liberals che han de pli 1834 tochen de cheu manau las fatschentas dil Cantun», pia ord l'elita politica, umens d'influenza. Ella ei la pli ferma partida, ad ella maunchi denton l'energia, la rutina demagogica e la gagliardia dils radicals, ed ella rabetschi cheutras buca tras tut ses candidats.

c) Ils conservativs: Lur partida «ha uonn survegniu il trer anavos, cunzun per motiv, che las fontaunas dil Rhein ein per quela schigiadas si empau; ella consista ord in pèr commembers de capacitat, il rest ei tut glieut pli mechanica, e pli per isonza, che per persuasiun conservativa».

Facit dil «Romontsch»: Il Cussegl Grond «ei in ver mischmasch, aschia ein era las elecziuns bessas pli u meins tut in denter l'auter; denton prevalescha tier il Cussegl Pign elegius ora il principi liberal-conservativ, tier ils Bundsstatthalters il radical, tier la commissiun dil stand il liberal radical.»

Las elitas politicas s'organiseschan apparentamein en fracziuns. Mo co stat ei cul pievel, tgei ragischs han las partidas/fracziuns catschau el cumin pievel? Il «Liberale(r) Alpenbote» sa dar sclariment en connex culas elecziuns dil Cussegl Naziunal da 1848: «Il pievel ha elegiu ses representants senza esser – a nies saver – vegnius orientaus e cussegliaus dad

enzatgi auter che dalla pressa. Il pievel ha semplamein suandau l'inspiraziun da siu saun senn pratic» [Liberaler Alpenbote 86, 1848].

Elecziuns senza direcziun tras partidas? Aschia s'ei! Ils resultats corrispundan lu era tuttavia buc a quels ch'ils exponents da partidas spetgavan par'ei [mira BZ 85, 1848]. Pil pli seigi vegniu elegiu senza risguard sin las opiniuns politicas dils candidats. Vischnauncas cun votants che valevien sco radicals hagian elegiu in candidat conservativ, autras ch'ins saveva tochen dacheu tuttavia buca giudicar radicalas han votau per in liberal . . . «La persunalitad (dil candidat) vala tut.»

Quellas constataziuns ein valeivlas buca mo per 1848, anzi era pils onns tschunconta. Tgi che ha spetgau dallas elecziuns dil Cussegl Naziunal in impuls decisiv per la formaziun dallas partidas ei setrumpaus – quella impressiun leventan silmeins las gasettas che han da lur vart interpretu nuotzun per far gustar partidas organisadas al pievel. «Elegi nos cusseglers naziunals tenor perschasiun e buca tenor colur» uglia la «Bündner Zeitung» 1851 ils votants – per lu tuttina pli u meins cussegljar als Sursilvans il liberal Arpagaus [BZ 85, 1851]. La BZ lauda era ils umens dil cumin dil Segneradi per lur elecziuns «senza gliesta». Quei seigi in segn da madirezia democratica. Era ils rapports sur dallas ulteriuras tschentadas da cumin 1851 tradeschan nuot sur dad elecziuns sut bandieras da partida – cun excepziun dil cumin dalla Cadi, nua ch'il cumbat decennari denter ils Latours ed ils Condraus ei ell'aulta! Tiel dir duel per il manti tgietschen en Lumnezia denter Vieli e de Mont setracta ei dad ina elecziun spirontamein persunala che separava romontschs e tudestgs [BZ 41 e 42, 1851].

La fusiun dallas scolas cantunalas ha polarisau la letga ils liberals e conservativs [BZ 48, 1851]. Sco ei era da spetgar ha la fusiun giu siu effect sillas elecziuns dil Cussegl Naziunal 1851, numnadamein sin Surselva ed el quart circuit electoral, al qual ella apparteneva. Ina coaliziun denter protestants e catolics liberals ha proponiu e propagau dr. Arpagaus da Cumbel che ei lu era ius culla plema [BZ 95, 1851]. Ils conservativs han sinaquei fatg grond fraccass! Lur «Amitg dil Pievel» selai surmenar ad ina capuzinada maisudida encunter ils votants sursilvans che terminescha pauc diplomatic: «Tgi che sefida dil pievel, pausa sin schliattas petgas sia speronza. Il proverb di clar: Bauren sind Lauren und Lauren sind Schelmen» (sic!) [Amitg dil Pievel 46, 1851].

Duront ils onns sequents relatan las gasettas strusch zacu zatgei da partidas, malgrad ch'ils Grischuns han giu da votar 1854 sur dalla nova

constituziun cantunala – dil reminent acceptada orembora. La raschun: Il cumbat per quella constituziun, aviarts 1834, ei tochen 1854 mai vegnius mess sut tezas da partidas, aschia che igl ei sortiü da quel negin impuls sin la formaziun da partidas. Era las elecziuns dils cussegliers nazionals pro 1854 portan nuot da niev.

Tier l'enumeraziun dils motivs che lain reussir in candidat vegn gnanc tratg flad da sia appartenenza politica, mobein allegau sias qualitads persunalas, character e cumpetenzza e remarcau ch'igl elegiu seigi per ordinari exponent dalla vallada dominonta da siu circuit electoral. Quei fatg cuntegni il prighel che majestads localas senza caliber nazional mondien culla plema. Quei vali denton buca per ils circuits mischedai linguisticamein e confessiunalmein (Cuera – Tumliasca – Mesauc – Calanca) ed il circuit 4 (Surselva), nua che la mischeida da votants garanteschi gia ordavon che mo umens cun profil distinguü (silmeins cantunal) vegnien elegi [BZ 138, 1854].

Pertuccont il secuntener dils electurs remarca la BZ ch'ins fetgi buca gronda differenza denter liberal e conservativ. «Ei vegn mirau dapli sigl um che silla colur che ei trumf tier el . . . Umens da character, seigien els lu conservativs ni liberals, vegnan meinsvart schizun elegi da lur antipods (Meinungsgegner). Aschia ha p.ex. la Surselva conservativa elegiu in liberal, la Giadina liberala in conservativ» [BZ 138, 1854].

Quei para d'esser stau exact suenter il nas dallas gasettas tudestgas da quels onns, daferton che la «Nova Gasetta Romontscha» sco fegl catholic conservativ admoneva disparadamein ses Sursilvans da buca mo datgar dallas qualitads dils candidats, mobein era risguardar lur tenuta en fatgs da religiun [NGR 19, 1859].

La via al success ei denton stada stentusa. Mo gliez ei in auter capetel.

Igl onn 1859 valeva el Grischun en general quei che il «Liberaler Alpenbote» constatescha [106, 1859]: «Aschiditg che la Confederaziun batteva per sia renaschientscha deva ei era el Grischun partidas ed agitatiuns. Mo suenter la reussida . . . ein las partidas (polit. Parteiwesen) seretratgas era tier nus tondanavon che ins sa gnanc tschintschar da partidas da colur a caschun dad elecziuns» (sco p.ex. da cumin). Quellas ein expressiun da zatgei auter, v.d. dil spért particular da vischnaunca e.a.v., insumma da fracziuns localas.

La Surselva fa cheu ina excepziun, cuntinuescha nies «Alpenbote». Leu seigien las partidas sviluppadas il pli fetg! [ibid.] Mo era leu havein

nus aunc buca fastisau l'organisaziuns da partida avon 1860. Forsa che quei semida aunc, malgrad ch'ils indezis ein rars.

L'elecziun dil successur da cusseglier naziunal Casper Latour, morts en uffeci 1861, dat a nus la pusseivladad da dar ina egliada 'davos las cu-lissas'.

«A nus ei curdau en egl», scriva la «Neue Bündner Zeitung» [72, 1861], «che vischnaucas protestantas predominantamein liberalas che han votau igl atun vargau (1860) per part per C. de Latour p.m. han dau lur vusch quella gada ad in conservativ. Ord las brevs che nus havein survegniu sortescha ei ch'ei regi certas malaveglias denter ils liberals dalla Surselva pervia da discrepanzas enteifer la partida. Muort quellas seigien ils liberals sedecidi da s'alliar culs conservativs, in'allianza che vali forsa mo pil mument.»

Il scribent dallas sura lingias pudeva buca saver ch'il suleagl dils liberals ha gest quei onn entschiet ad ir tec a tec da rendiu per lu stizzar 16 onns pli tard.

Bilanza

Las fontaunas analisadas fan l'impressiun sco sche tuttas partidas che muossan viers 1850 conturas rudimentaras fussen svanidas silsunter dil-tuttafatg – cun excepziun dallas sursilvanas.

Cert ei denton che las direcziuns politicas eran era tier nus representadas entginas persunalitads marcantas sco p.ex. Pieder Conrädin v. Planta, ils de Latour e Remigi Peterelli. Che fracziuns ein seformadas entuorn els ei enconuschent. Il pass alla partida para denton buca d'esser reussius avon 1860, silmeins buca sin plan cantunal. Per quei fenomen selai dil reminent allegar bunas raschuns, d.a. il patertgar local e regional, l'elecziun ad personam sper autras gia enumeradas. Ei astgass esser interessant da perseguitar la genesa dallas partidas neu dallas elitas politicas, ord l'optica dils cumins e dils circuits electorals dil Cussegl naziunal. Ei ha pia num luvrar vinavon cun pazienza vid il fundament per buca d'aver ventar unfrenda da giavischs, resultats anticipai e visiuns unilateralas. Jeu managel en quei connex era la pressa gest analisada – principalmein quella. Jeu sperel che quei dubi meini nus pli datier dil «co igl ei atgnamein stau» da Ranke.

